

A CSALÁDI KÖR VÉGLEGES SZÖVEGÉRŐL.*

Előjáróban szabadjon elmondanom egy, az Arany János kultuszával, közelebbről éppen a *Családi Körrel* kapcsolatos furcsa történetet.

A bukaresti állami könyvkiadó a magyar-román irodalmi kapcsolatok kiépítése és szilárd alapon való tovább fejlődése végett megindította a magyar irodalom klasszikusainak román nyelvű sorozatát. Eddig három ilyen kötet jelent meg: Vörösmarty, Petőfi válogatott költői művei után az Arany Jánosé.¹ A Porumbacu Veronika fordította román Vörösmartyt és a Jebeleanu Jenő Petőfijét mind a magyar, mind a román kritika nagy elismeréssel méltatta. Gramescu Herambie műfordításait Arany válogatott verseiből a Kolozsvárt megjelenő *Utunk* heti folyóirat hasábjain.² Kakassy Endre elemezte beható részletességgel. Bírálat tárgyilagosan rámutatott a fordítás erényeire, de nem kevés számú fogyatkozásait is kerek magyar szóval megnevezte. Legkeményebb megrovása a következő: „A 48-as emlékekkel szintén kapcsolatot tartó *Családi kör* fordítói önkényességek és félreértések nyomait viseli. Teljességgel érthetetlen, ami a 11. és 12. szakasszal történik. A 11. szakasz második felében és a 12. szakasz első két sorában levő képet a fordító eltüntette és a saját érzélgős dikciójával pótolta.” A továbbiakban idézi Kakassy az eltüntetett 6 sort: „Az idősb fiu is leteszi a könyvet stb. rátekint a vándor és tovább folytatja”-ig és állításának igazolásául visszafordítja prózában a fordító önkényes dikcióját.

Sorok eltüntetése, önkényes, saját, kitalált dikcióval való pótlása — kétségtelen — nem műfordítás, hanem lelkiismeretlen, nyers hamisítás. Ilyesmit azonban Gramescu nem követett el, őt semmiféle vád e tekintetben nem érheti, mert ő itt is Aranynak tulajdon, saját kézírásában fennmaradt sorait igyekezett tolmácsolni. A megrovás tévedésen alapult. Kakassy nem tudta, nem lévén szakember, nem tudhatta, hogy a kérdéses hat sort Arany kétféle változatban írta meg. Egyik a közismert hagyományos: Az idősb fiu stb., a másik a Gramescutól fordított, s egészen napjainkig még a szakirodalomban is alig egy-kétszer emlegetett, és senkitől sem használt szöveg, amelyik nyomtatásban csupán egyetlen egyszer, de akkor sem mint versszöveg, hanem mint Arany kéziratának facsimiléje jelent meg,³ a közlő Ferenczi Zoltánnak a kézirat történetét ismertető soraival együtt. Egyszerű rátekintés a facsimilére legott megállapítja, hogy a kézíraton rajta van mindkét szöveg, s azt is hogy a hagyományos szöveg a későbbi keletű, mert az első közforgalomba nem került, szinte napjainkig ismeretlennek mondható fogalmazásnak az átírása, korrektúrája. A folyóirat olvasói, különösen az irodalom iránt érdeklődők kegyelettel szemléltették meg a nagy költő kezevonásait. További visszhangot azonban a *Családi kör*-nek mindenképpen érdekes eredeti kézírata alig keltett. Őt első versszakának

* Cikke megjelenése alkalmával ezúttal köszöntjük szeretettel és fiúi tisztelettel lapunk legrégebbi munkatársát, Társaságunk alapító tagját, Kristóf Györgyöt. Cikkének nem minden állításával értünk egyet, de az iránta való tisztelet és mondanivalójának érdekessége és fontossága arra készítetett bennünket, hogy azt a maga teljes terjedelmében, változatlanul közöljük. Reméljük, hogy a jövőben több írásával kereshet fel lapunkat. (A szerk.)

¹ Arany János: *Vorsuri atese*. 1957. Editura de.

² *Utunk*, 1958. augusztus 14. 30. sz. 4–6. l.

³ *Magyar Figyelő*. 1913. IV. k. 302. o.

facsimiléjét közölte ugyan a *Vasárnapi Ujság* is,⁴ minden közelebbi jellemzés nélkül, Még Társaságunk Közlönye az *Irodalomtörténet* is csak a szemle rovatban adott hírt⁵ néhány sorban a kézirat előkerüléséről megjegyezve, hogy „fogalmazványnak látszik, s nem nyomdai használatra beküldött kéziratnak,... nem egyezik sem szövege, sem interpunkciója a Losonc Phönixbeli változattal”. Hatásának más irodalmi nyomát nem ismerem. Ha tehát még a szakirodalom is különösebb mondanivaló hiányában egyszerűen napirendre tért felette, a román Arany-kötet bírálójának fel lehet-e róni, hogy nem volt tudomása a kérdéses hat sor másik fogalmazásáról? Kemény megrovása onnan származott, hogy a fordítást nem valamelyik legutóbb megjelent kiadás szövegéhez mérve ellenőrizte és bírálta meg, hanem a régebbi kiadásnak általa is tanult és közismert hagyományos szövegéhez. Nagyot tévedett, de jóhiszeműleg, minek bizonyossága, hogy utóbb tévedésére rájőve a fordító Gramescunak az irodalmi szokás szabályai szerint ugyancsak az *Utunkban* teljes elégteltelt adott.⁶

Ha még egy, az irodalomtörténet tudományában jártas és komoly törekvésű kritikusnak is át kellett lábalnia, mibe beleesett, tévedésének ingoványán, vajon hány százezer szülő hallgatja csodálkozva, hogy az ő gyermeke az általa ismert hat sor helyett más szöveget mormol és tanul iskolai könyvéből? És mivel a szövegcsere nemcsak a tankönyvekben történt meg, hanem még előbb a nagyközönségnek szánt kiadásokban, mondhatni, hogy többmillió olvasó akadt, s akad fenn azon, hogy ő más szöveggel ismerte és tanulta meg a béna harcfi elbeszélését annak idején, t. i. a szövegcsere megtörténtének időpontja az 1951. előtti évekre esik.

A hagyományos szöveg mellőzése, megvallom, engem is meglepett, figyelmemet elkerülte. Tisztába akartam hát jöni, hogy kitől származik, s mi az indokolása a foganatosított szövegcsereinek. Kíváncsiságom nem véletlenül támadt. Arany halálának 50. évfordulója alkalmából áttanulmányoztam Arany kisebb költeményeinek azt az egybekötött kéziratát, amelyik az 1856. évi első kiadásának nyomdapéldánya volt, s amelyet az összes későbbi kiadások változatlanul utánoztak. A nagy költőnek ez a becses ereklyéje ugyanis a kolozsvári egyetemi, illetőleg az azzal egyesített *Erdélyi Múzeum Egyesület* könyvtárának a tulajdona. A költő fiának, Arany Lászlónak az özvegye férje halála után és óhajta értelmében Arany János kézirati hagyatékát megőrzés végett szétosztotta a főváros és vidék legkülönbözőbb könyvtárai és gyűjteményei között. A kisebb költemények sajtókész példányát a következő levél kíséretében küldte be az Erdélyi Múzeum Egyesületnek: „Mellékelve küldöm Arany János kisebb költeményeinek egy kötet kéziratát. Szíves emlékül szánta még boldogult férjem azon egyesületnek Erdélyben, melynek kegyeletes hivatása hazánk jeleseinek ereklyéit az utókor számára megőrizni. Kérem, fogadja szívesen e megemlékezést. Tiszteletteljes üdvözlettel. Budapest, 1899. március 23. özv. Arany Lászlóné.”

A sarkain bőrkötéses kemény táblával védett ereklye címlapja Arany kézírata: Arany János (Kisebb költeményei) 1855. Az évszámot a kiadó ceruzával áthúzta s a címet kiegészítette: Első kötet (Pest 1856.) Kiadja Heckenast Gusztáv. A mindvégig szép betűs, könnyen olvasható másolata a költeményeknek négy kéz munkája. Arany kézírata a 12 első költemény (1—30 lap.), a *Poétai recept* (196. lap) és a *Hegedű-től végig* (285—352 lap.). Jól felismerhető, hogy a többi másolat, nem Arany kézírása. Legszenbetűnőbben a negyedik kézírása különbözik. Nagyon szép betűvetését őrszavakkal is ellátta (197—220 lap.). Legszebbek azonban Arany másolatai. Meghatottan és áhitatos tisztelettel gyönyörködtem a nagy szellem, szép, egyenletes metszet szabatosága kéziratában. Akkori nyomdakész dolgozataiból itt csak a *Családi kör*-rel kapcsolatos szövegkritikai megállapításokat közlöm.

Egyik az hogy a *Családi kör*-t a másoló folyó versnek írta le. Arany azonban odaírta az utasítást a nyomda számára németül is, magyarul is hogy: „Achtreilige Strophen! 8 soros strophákra szaggatni!” Aztán más e költemény sorrendje a nyomtatásban. A 122. és következő lapról jóval hátrább került, s a 159. lapon kezdődő *A dalnok búja* utánra, illetőleg a második kötet élére. Természetesen a költő korábbi kívánsága szerint még a kiadó cég *A dalnok búja* mellé (84. lap) ceruzával így jegyzett fel: Mit diesem Gedicht soll der 1 Band endigen. Der zweite Band soll mit „A családi kör” beginnen. A helycsere nyilván azért történt, hogy mind az első kötet végén, mind a második elején egy-egy hatásosabb költemény ragadja meg az olvasó figyelmét.⁷

Annak, ami a hasonmásán látható, hogy a kérdéses hat sornak még egy változata van, itt, a kolozsvári kéziratban semmi nyoma. Mivel pedig Arany sem itt, sem másutt, pl. levelezéseiben sem emlegette a kétféle fogalmazást, nyilvánvaló, hogy a szövegcsere alapján csak a költő halála után jó három évtizeddel később került elő a fogalmazvány. Pontosan száz

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1913. II. 23. sz.

⁵ *Irodalomtörténet*. 1914. 51—52. o.

⁶ *Utunk*. 1958. szeptember 11. 36. sz. 6. o.

⁷ Kitétszik ezekből, hogy Voinovich tévesen írta, hogy „Mikor a kisebb költemények kiadása megvalósult, maga írta össze azokat a nyomda számára, két kötetben (Kiemelés tölem. K. Gy.) *Arany János összes művei*. I. 399.

esztendeig tartó szereplés után kényszerült a hagyományos szöveg átadni helyét az első fogalmazásnak. 1951-ben megkezdte az Akadémia Arany János összes műveinek kritikai kiadását. A cserét, a kiadást sajtó alá rendező Voinovich Géza, Arany életrajzírója, a széles látókörű irodalomtörténettudós és esztétikus hajtotta végre mellékelve a fogalmazvány második, az első fogalmazás korrektúráját feltüntető részét. Újításának indokát, s egyben a kétféle szövegezés eredetét a Jegyzetek között adta elő.

A *Családi kör* először a Vahot Imre szerkesztette *Losonci Phönix* II. kötetében jelent meg 1851-ben. (Az első kötet is hozott Aranytól költeményt, a *Daliás idők*-et). Vahot a második kötet számára beküldött *Családi kör* kéziratát Aranyhoz nyomban visszaküldte változtatás végett, mert a 11. és 12. versszak nemcsak a verset, de egész vállalatát veszélyeztetné. „A béna harcfi beköszöntése még megjárna — írta Vahot — hanem azon négy sor, mely így kezdődik: „Beszél a dicsőség véres napjairól” — semmi esetre sem láthat napvilágot... akikkel bujdosnak kifejezés sem közölhető... általában véve a forradalmi dicsőségről és nyomorúságról még csak említést sem lehet tenni.” Így Vahot. Arany megértve és indokoltan találva Vahot szerkesztői aggodalmát, a kifogásolt hat sor helyett, de azt át nem húzva, mást, újat fogalmazott. Így megjelenhetett a költemény a *Losonci Phönix*-ben. A kolozsvári kéziratnak, s a költemény mindenik későbbi kiadásának a szövege betűhíven azonos a *Losonci Phönix* — s nem hasonló — szövegével, s ez a szöveg öröklődött bele száz esztendőn keresztül irodalmunkba, közoktatásunkba, az élő és elhalt nemzedékek sok milliójának szívébe. „Arany — írja Voinovich — oly művészettel módosított a szövegben, hogy a későbbi kiadásokban a második szöveget tartotta meg.” S ő mégis az első fogalmazáshoz nyúlt vissza, mert szerinte „ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”⁸.

Nem tudom, hogy a csere ex callegio, a lektorok tudtával, esetleg akadémiai jóváhagyással; vagy egyszerűen a Voinovich egyéni elhatározásából fogantatott. Elvégre Voinovich volt olyan szakember, hogy szükségtelen volt munkáját ellenőriztetni. Bármiként született meg a csere, fel lehet és fel kell vetni a kérdést: Helyes, indokolt és elfogadható-e? Erre a kérdésre Nagy Miklós igennel felel, hivatkozva az Akadémia szövegközlési szabályzatának ama politikailag fontos pontjára, amelyik kimondja: „Ha az író életében megjelent közlés csak a cenzura beavatkozása, vagy a cenzurára való szerkesztői számítás következtében tér el az író eredeti szövegétől, akkor a cenzurázatlan szöveg tekintendő véglegesnek”. „Ennek alapján — folytatja Nagy — jelent meg a *Családi kör* 11—12. versszakában az *addigi egyszerű koldus* helyett (kiemelés tőlem. K. Gy.) a „béna harcfi”, aki a dicsőség (szabadság) véres napjairól és az idegenben bujdosás keserveiről ad számot.”⁹

Több — sem pro, sem contra — hozzászólásról nincs tudomásom. Tájékozottságomnak talán megbocsátható hiányosságát elismerve a szövegcsere elfogadhatóan indokoltan nem látom.

A cserének egyetlen, félre nem érthető indoka: politikum, amit a szabályzat ír elő. Azonban a szabályzat rendelkezése csak betű szerint alkalmazható a *Családi kör*-re, s általában olyan művekre, amelyeknek sem tartalma, sem célja valamely politikai helyzet bírálása, vagy éppen cselekvő állásfoglalása mellette, vagy ellene. Minden szabályzat értelmezésénél is mérlegelendő a törvényhozó szándéka. Nem hihető, hogy a fenti követelményt a szabályzat alkotói a *Családi kör*-re, s a hozzá hasonló, a gyakorlati politikát alig, csak pár, de nem bíráló szóval érintő költői alkotásokra is érvényesítendőnek gondolták volna. Politikai művek eredeti, szabadon megalkotott szövegének helyreállítása csakugyan fontos és szükséges, csak ezeknek a rekonstruálását írja elő a hivatkozott elv. A *Családi kör*-nek azonban semmi köze a gyakorlati politikához. A *Családi kör* politikamentes helyzetrajz, idill, de nem statikus, hanem minden ízében mozgó, eleven idill, amelyikbe belezörget egy béna harcfi is, akit a család szívesen fogad, a gazda asztalához ülteti, megvendégeli, s aki aztán viszonzásul és köszönetül múltjáról, dicsőséges és szomorú viselt dolgairól beszél epikai nyugalommal. Hogy beszéde előtt a harcfi a család koldusnak nézte volna, ahogy Nagy látja, tévedés. Nem a 85. sorban, ahogy ő írja, hanem jóval előbb, a 70.-ben lép be a béna harcfi sok jó estét kívánva. Ahogy belépett a kapun zörgető „valami szegény”-nek gondolt alak, az egész család legott felismerte, hogy nem koldusféle az, hanem béna harcfi, bujdosó honvéd, egyik azon jól ismert sok közül, akik máskor is bezörgettek. Ha koldusnak nézték volna, nem tessékeli megterített asztalhoz a gazda. A parasztgőg nem demokrata. Ellenben egy névtelen hős, egy béna harcfi beköszönése felold minden osztályellentétet. Sőt a gazda és családja is szinte megtiszteltnek érzi magát, hogy megint befogadhat egy bujdosó honvédet, aki, lehet, csak közlegény, de lehet, hogy rangos és vagyonos tiszt úr volt valamikor. A tartalmi valóság merőben fordítottja annak, amit Nagy látni vél. A régi szövegben a béna harcfi a belépés pillanatától végig megmarad béna

⁸ Arany János összes művei. Akadémiai kiadás. 1951. I. 449.

⁹ Irodalomtörténet. 1953. 482.

harcfinak. Bujdosó koldusnak éppen ott változik át és mondja magát, ahol Nagy szerint helyette a béna harcfi jelenik meg.

„Ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”, — indokolja a cserét Voinovich. Hát csak ez, a másik, a régi nem? Az igazság az, hogy mindkét olvasat rávillant a költő és a kor hangulatára azzal a különbséggel, hogy a régi az eddigi sokkal többel, sokkal kézzelfoghatóbban és marandóbb hatással. A hangulat érzelmi meghatottság, elfogadó, vagy visszautasító állásfoglalás, amit valamely jelenség, vagy ismereti tárgy, jelen esetben a 48-49-es forradalomra való emlékezés idéz elő. Ha sokak hangulata azonos, akkor beszélhetni köz- és korhangulatról. Itt a költő és a család, a magyar népi társadalom hangulata azonos. Arany szánakozó, de elismerő kegyelettel beléptet egyet a sok bujdosó béna harcfi közül egy népi családba. Ott szívesen fogadják, asztalhoz ültetik, s dicsőséges és szomorú viselt dolgainak elbeszélését feszült figyelemmel hallgatja mind az egész család, de kivált az eladó lány, hiszen szerelmesét, a maga „béna harcfiját” már három éve várja haza. Eddig azonos a két szövegben a költő és a kor hangulata. Az eddigi szövegben azonban többen és többet is fejeznek ki a korhangulatból. Értem az idősb fiút és apját, a családfő gazdát, kiknek alakja hiányozik az első fogalmazásban. Az olvasni szerető idősb fiú félretéve könyvét, s mire kezdetben csak félfüllel figyelt, a szabadságért folytatott harc dicsőséges történetét egész testtel is odahajolva mohón hallgatja. Fellelkesültségében valóságos mesének érzi, s ha az elbeszélésben szünet áll be, rimánkodva kéri a mese folytatását. Apja, az értelmes gazda: „Nem mese ez gyermek” — szállóigévé vált szavakkal a szeg fejére ütve igazítja helyre fia eszejárását. Ők ketten a korhangulat igazi hordozói és kifejezői, mert ők a felserdülő és tisztánlátó népi társadalom képviselői. A forradalom dicsőségét nekipirultan, okozott nyomorát könnyező szemmel, de lemondó szinte apatikus keserőséggel részletezi a béna harcfi az első fogalmazásban. Az eddigi szövegben a forradalomnak nem dicsőségéről, hanem szomorú következményéről ugyan egy szőnyi említés sincs, de hatása, korhangulata annál inkább kitetszik az idősb fiú és az apa magatartásából. Mégpedig valami bízó, reménykedő hangulati zöngével: „Megvirrad még valaha, nem lesz mindég éjszaka!”. Így hát a költő és a kor hangulatát is ez a két pozitív alak átfogóbban, teljesebben és jellemzőbben a régi szövegben fejezi ki.

És mennyivel szebben, költőiebben. Mennyi művészet van abban, hogy a forradalomnak egyetlen eseményét, sem dicsőségét, sem bukását egy szóval sem említve is hatását, jelentőségét, mégis szíveket megmozgatóan kifejezi. Az idősb fiú festői odahajolása és rimánkodó lelkesedése, a nyílt eszű, értelmes apa magabiztos feddése, szoborszerű nyugalma maga a nyers valóság tartalmailag, alakilag pedig el nem feledhető történet. S mennyi valóságosság és festőiség rejlik a „Rátéknél a vándor és tovább folytatja” egyetlen sorban. Mindez hiányzik az első fogalmazásból. Az első fogalmazás tartalmilag részletező, a hagyományos szöveg szemléletesen tömör. Amannak ritmusa nem zeng, egyszer éppen döccen (88 sor), a hagyományos szöveg azonban akár olvasva, s még inkább felmondásban, szavalva, fülbemászóan ömlik és hullámszik. Így hát a költői, az esztétikai szempont is ellene mond a cserének. Arany kényszerűségből ugyan, de jobbat, szebbet alkotott.

Művészibb e módosítás, mint az eredeti ezt Voinovich is leszögezte. Önként értendő, hogy Arany tudta ezt legvilágosabban. Azért ragaszkodott később is, a cenzura megszűnte után is, egész életén át a javított hat sorhoz, holott az újabb, meg újabb kiadások bő alkalmat adtak arra, hogy visszatérjen az első fogalmazáshoz. Nem tette, a javítást tartotta meg s hagyta az utókorra végleges szövegnek. Ennek következtében kérdezni lehet, szabad-e más szöveget véglegesnek tekinteni, mint amilyent a szerző tekintett annak, s hagyott hátra. E tekintetben a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt alapelv az, hogy minden irodalmi alkotásnak az a végleges, meg nem változtatható szövege, amelyikkel a mű az író életében, az ő tudtával és beleegyezésével, cenzuramentesen megjelent. Minden más olvasat, származott legyen kényszerből vagy önként, egyszerű kiadásnál mellőzendő, kritikáiban, mint az író fejlődésének, meg a mű keletkezésének történetére reávilágító adalék lábjegyzetben, vagy hátul a Jegyzetek függelékben közölhető, vagy közlendő. Az idézett akadémiai szabályzat a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt elvvel ellentétben kivételez, a politikai művek kiadásánál az első fogalmazás helyreállítását írja elő. Az utóbbi négy évtizednek a politikai irodalomra is ránehezedő fasizmusa indokolja a kivételt. De csak a politikai művekre, s nem a teljesen politikamentes költői alkotásokra, mind amilyen a *Családi kör*. A nemzetközi elv és gyakorlat szerint is a régi szöveg a végleges.

A százszentéves élő hagyomány is emellett bizonyít. Korunkat jellemzi az értékes hagyományoknak az elmúlt rendszereknél sokkal tudatosabb és rendszeresebb ápolása, tiszteletben tartása. Mellőzött, elfelejtett irodalmi termékeket bocsát közre, romladozó műemlékeket restaurál, a meglévőket tiszteletben tartja, gondozza. A kérdéses hat sor száz esztendőn át, s ma is milliókat gyönyörködtető, élő hagyomány. Legyen szegényebb irodalmi műveltségünk, kiiktatva belőle a „Nem mese ez gyermek” szállóigét, s az azt közrefogó remekszép sorokat, amelyek a kor és a költő hangulatából többet, művészibben fejeznek

ki, mint a behelyettesített szöveg? Félretételük csalódást kelt az irodalmat szerető olvasók táborában is némi bizalmatlanságot is az irodalom hagyománya iránt: ami jó volt eddig, miért vált selejté, s miért csak hosszú évtizedek után az állítólagos jobb fogalmazás előkerülése után? Töprengedni lehet továbbá Voinovich következetlenségén is. A *Családi kört* ő már előbb is, 1924-ben és 1932-ben sajtó alá rendezte és pedig a régi szöveggel. Ha 1951-ben a cserét *modu proprio* hajtotta végre, eljárása valóban következtelen. Valószínűbb azonban, hogy a maga felfogását megőrizve, csak az akadémiai szabályzatra való tekintettel *cenzurázta* ki a hagyományos, klasszikus sorokat. Meg vagyok győződve, hogy egy akár szűk, akár tágkeretű véleménykutatás is az eddigi szöveg mellett döntene.

Végső, de nem éppen utolsó érvem a hagyományos szöveg végleges volta mellett kapcsolatos az előljáróban elmondott esettel, a költemény idegen nyelvű fordításaival. Még a román Arany-kötet olvasói közül is számosan, azok az idősebbek ti., akik magyar középiskolát végeztek, meglepetéssel eszmélnek rá, hogy ők annak idején más szöveget ismertek és tanultak meg. Elevenebbet, szemléletesebbet, mint amit a Damurescu fordítás mond. Aztán van a *Családi kör*-nek több német fordítása, megjelent angol, francia, olasz, szlovák és szerb nyelven is — a hagyományos szöveggel. Nyilvánvaló, hogy újabb fordítók is fognak jelentkezni, akinek ~~ez~~ dolga, önként értetődik, a megelőző fordítások áttanulmányozása, s akik a maguk munkáját végezve a kérdéses hat sornál meghökkennek, hogy hát hova tűnt el az idősb fiú és apja melyik szöveg a helyes és végleges!

Arany akarata s minden felhozható szempont szerint: a régi, a százesztendő.